

כתב: הרב יעקב נגן

ערך: יהונתן מאיר

השתלשלות מחלוקת ר' יוסי ורבנן בנוקי שכנים

ראשי פרקים

הקדמה

א. משנה

1. חרדל ודבורים (פ"ב מ"י)

2. אילן ובור (פ"ב מ"א)

3. סיכום המשניות

ב. תוספתא

1. חרדל ודבורים

2. אילן ובור

ג. סיכום המקורות התנאיים

ד. אמוראים

1. מהמשנה עד רב כהנא

2. רב כהנא

3. רבינא

4. סתמא דגמרא

ה. גאונים

ו. ראשונים

1. חכמי ספרד

2. שיטת הרא"ש

ז. אחרונים

1. המשך הצמצום - הט"ז

2. נזקים כחלק ממערכת החיים של שכנים

סיכום

הקדמה

סוגיה זו עוסקת בשאלה המתייחסת לאחד המתחים המצויים ביותר ביחסים בתוך כל חברה וקהילה. בין כל זוג שכנים - אנשים פרטיים, רשויות מוניציפליות ואפילו מדינות - קיימים מתחים בכל הנוגע לשאלת הגבולות. גם אם הגבולות הממשיים רשומים בטאבו או מוסכמים על הצדדים השונים, קיימים כל מיני השפעות שאינם נעצרים בגבול, בעיות של נזקים הפוגעים בשכנים גם כאשר כל הפעילות הגורמת לנזק מתבצעת בתוך השטח של הצד האחד. במתח זה עוסקת סוגיה זו של נזקי שכנים. אין כאן מקרה של פגיעה שרירותית בכוונה תחילה של מי מהצדדים. יש כאן צורת חיים טבעית - בה כל אחד משתמש בשטחים שברשותו - שהשלכותיהם הם לפעמים פגיעה בשכנים. לכן יש צורך למצוא נוסחה שתאפשר פתרון כולל לבעיות הללו, לקבוע מהם הערכים שעל בסיסם יוטב לצד אחד על חשבון חברו או יתפשרו שתי הצדדים.

באופן כללי ניתן להציג שתי תפיסות עולם קוטביות שעל בסיסם מוצגים ערכים אלו:

א. תפיסה אחת, שמיצגה העיקרי הוא התנא ר' יוסי, דוגלת במתן חופש הפעולה הגדול ביותר לכל צד, עם הגבלה מינימלית, גם אם לפעמים הדבר יבוא קצת על חשבון שכנו. ודאי שאין שיטה זו מעודדת אנרכיה שבה "איש הישר בעיניו יעשה" מתוך חוסר התחשבות בזולת, אך מעדיפים אנו לתת לחיים לזרום בצורה טבעית כמה שיותר ולעצור ולרסן רק במקומות ההכרחיים.

ב. תפיסה אחרת טוענת שהערך שעליו צריך לבסס את קביעת השיטה היא דווקא ההתחשבות בזולת, הצורך לא לפגוע בשכן. אמנם ברור שלא ניתן לחיות באופן נורמלי אם דוגלים בשיטה זו בצורה קיצונית שהרי בצורה זו יוגבלו העשיות האפשריות במציאות מכיוון שתוצאות לוואי היכולות לפגוע באחרים קיימות כמעט בכל פעילות שהאדם עושה. אך זהו הבסיס שממנו צריך לצאת.

המתח שתואר מהווה את אחד הגורמים הקשים בסוגיה, וזאת משום שמתח זה גורם לריבוי דעות המנסות למצוא את האיזון הנכון בין הערכים הללו. ריבוי דעות אלו בדעות התנאים, האמוראים ועורכי הסוגיות, המתבטאים גם בנוסחאות שונות, ממשיכים אף בדברי הגאונים, הראשונים והאחרונים, כאשר בכל רובד חוזרים ומנסים למצוא את הדיון ולהכריע בין תפיסות העולם השונות.

א. משנה

1. חרדל ודבורים (פ"ב מ"י)

מרחיקין את המשרה מן הירק ואת הכרישין מן הבצלים ואת החרדל מן הדבורים רבי יוסי מתיר בחרדל.

(בבא בתרא ב', י')

המשנה עוסקת במציאות שונות בהם האדם נדרש להרחיק שימושים שונים שלו, בשטח שלו, כדי לא לפגוע בשימושים של חברו, הנמצאים בשטח חברו. לעומת שני המקרים הראשונים שבהם ר' יוסי כנראה מסכים שיש צורך להרחיק הוא חולק במקרה השלישי, וסובר שאין צורך להרחיק. ההבדל הבולט בין המקרה השלישי למקרים הראשונים הוא חוסר הפלישה לעבר שטחו של השכן. במשרה החשש הוא שמי המשרה יחדרו לשדה חברו ויזיקו לירקות שבהם, גם בכרישין חוששים שישפיעו על גידולם או טעמם של הבצלים.

לעומת זאת בחרדל החשש הוא שהדבורים של חברו יבואו לחרדל וינזקו ממנו - כלומר, פגיעה עקיפה של הנדרש להרחקה, פגיעה שנוצרת לא מ"פלישתו" לשטח חברו אלא מכך שהדבורים שעתידות להינזק מקרבות עצמם אל החרדל = המזיק. מסיבה זו ר' יוסי מתיר לקרב בין החרדל לדבורים.

במקרה כזה גם אם היה מדובר במזיק ממש - כלומר פגיעה ישירה - מאחר וזה נעשה בתוך רשות שבה מותר לאדם לעשות את חפצו, לא היתה סיבה לחייב את המזיק, ולכן החידוש כאן הוא של ת"ק שאוסר על בעל החרדל לעשות כרצונו בשטח שלו¹. מסתבר שתפיסתם העקרונית של החולקים על ר' יוסי היא שבעניין התחרות על שימושי השדה הדברים נקבעים על פי סדר הקדימות - כלומר, מאחר ובעל הדבורים משתמש כבר בשטח, למרות שזה משפיע גם על שימושיו של שכנו, שכנו יצטרך להתחשב בו.

2. אילן ובור (פ"ב מ"א)

מרחיקין את האילן מן הבור עשרים וחמש אמה ובחרוב ובשקמה חמשים אמה, בין מלמעלה בין מן הצד

אם הבור קדם קוצץ ונותן דמים ואם האילן קדם לא יקץ. ספק זה קדם וספק זה קדם לא יקץ, רבי יוסי

אומר: אף על פי שהבור קדם לאילן לא יקץ שזה חופר בתוך שלו וזה נוטע בתוך שלו. (בבא בתרא ב', יא)

במשנה זו ממשיך ת"ק בגישתו שיש לקבוע את הזכויות בשטח על פי הקדימות - "אם הבור קדם", "אם האילן קדם". גם ר' יוסי ממשיך את שיטתו העקרונית המאפשרת את חופש הפעולה של האדם להשתמש ברשותו לכל רצונותיו, ומה שהוסבר במשנה הקודמת בדעתו נאמר כאן במפורש: "זה חופר בתוך שלו וזה נוטע בתוך שלו". אך כאן אמירה זו היא חדשנית יותר, משום שבמשנה הקודמת התיר ר' יוסי לעשות בתוך שלו כאשר גם פעולתו של האדם וגם תוצאות מעשיו נשארים בתוך רשותו שלו: שתילת החרדל וגם פגיעת החרדל בדבורים נעשים בשטח השייך לו. במשנה זו אמנם הוא נוטע את האילן בתוך שלו, אך תוצאות מעשה זה משפיעים על הבור שנמצא בשטח של חברו. על פי משנה זו ר' יוסי מרחיב את חופש הפעולה של האדם לעשות

1. ובדבריו של הרשב"א יח ע"ב: "ועל עיקר הרחקת החרדל מן הדבורים תמיהא לי, אמאי מרחיק כלל? והלא החרדל אינו נכנס לתוך תחומן של הדבורים ודבורים הן שבאות לתוך שדה החרדל ואוכלות אותו... (ואם כן הוה ליה כבור המיוחדת ברשות המזיק דפטור דאמר ליה תורך ברשותי מאי בעי) ונהי דבעל הדבורים פטור מתשלומי נזק שמזיקות לחרדל... מכל מקום בעל חרדל אמאי מרחיק אדרבה היה לו לבעל דבורים להרחיק".

כרצונו ברשותו גם כאשר הפעולה היא בשטח שלו אך תוצאות מעשיו מזיקים בשטח של חברו.² אולם לא ניתן להסביר שר' יוסי מאפשר עשיית כל פעולה כזאת, שהרי במשנה הקודמת מצאנו מקרים שבהם ר' יוסי כנראה מודה שצריך להרחיק - המקרים בהם הוא אינו חולק על ת"ק. המתח הזה בהגדרת דבריו הוא הבסיס להתייחסות של האמוראים בהמשך לדברי ר' יוסי.

3. סיכום המשניות

נראה שיש במשניות אלו שתי השקפות עקרוניות ביחס למתח בין השכנים לגבי השימושים השונים. ת"ק מנסה לאזן בין האינטרסים של שתי השכנים, נסיון למצוא פשרה שתביא לידי ביטוי את הזכויות של שניהם. דרך זו היא מתן זכות יתר למי שקודם. מי שכבר קבע עובדות בשטח, בו יש להתחשב יותר. לדעת ר' יוסי השיטה הטובה ביותר לפתור את המתח הוא לאפשר כר נרחב לפעילות של הצדדים, לאפשר את חופש הפעולה הגדול ביותר לשניהם כל עוד כל אחד פועל ברשות שלו.

אין לראות בדברי ר' יוסי זלול בבעיית הנזק. לדעתו כאשר מגבילים צד מסוים מתוך רצון שלא יזיק לצד האחר, אנו בעצם מזיקים את הצד שאנו מגבילים, ובכך יוצרים אפליה כלפיו, ועל כן המטרה היא לאפשר חופש פעולה. יש להדגיש שלדעת ר' יוסי אין מדובר בחופש פעולה שהוא הפקרות. העיסוק של ר' יוסי הוא בנזקי שכנים, כלומר בתוצאות לוואי של פעילויות יומיומיות, שכדי למנעם יש צורך לוותר על התנהגויות מסוימות. אין ר' יוסי מאפשר חופש פעולה במה שנוגע לדיני נזיקין, שהם פעולות שלא כלולות בשגרה, פעולות יוצאות דופן הגורמות נזק.

ב. תוספתא

1. חרדל ודבורים

מרחיקין את המשרה מן הירק ואת הכרשין מן הבצלים ואת החרדל מן הדבורים ר' יוסי מתיר בחרדל שאו' לו כדרך שעשית בתוך שלך אף אני עושה בתוך שלי.

(תוספתא בבא בתרא [ליברמן] פ"א ה"ט)

בהלכה זו אנו מוצאים במפורש את הטעם שניתן לעיל להסבר דעתו של ר' יוסי³.

2. אילן ובור

מרחיקין את האילן מן הבור עשרים וחמש אמה ובחרוב ובשקמה חמשים אמה בין מלמעלן ובין מלמטן מן הצדדין ר' שמעון או' כשם שמרחיקין מלמעלה כך מרחיקין מלמטה ר' יוסי מתיר שלא ניתנו שדות אלא לנטיעה.

(שם, ה"ב)

בהלכה זו ניתן נימוק ספציפי⁴ לדעתו של ר' יוסי לגבי היתר קירוב האילן לבור. יתכן שלפי התוספתא העיקרון שמנחה את ר' יוסי הוא אכן חופש הפעולה, אולם זה מוגבל רק למציאות שבו גם פעולתו של האדם

2. במשנה זו, גם בדעת ת"ק אנו יכולים לראות שאין כאן התייחסות פשוטה לכך שהוא מזיק את חברו, שהרי למרות שדעת ת"ק היא שהרוצה לנטוע אילן צריך להרחיק מהבור כאשר הבור קדם שזהו הקריטריון הקובע לדעת ת"ק - הקדימות - בכל אופן כאשר קוצץ את האילן בעל הבור משלם לבעל האילן פיצויים "קוצץ ונותן דמים". כלומר ת"ק מודה כאן שבאופן עקרוני זהו מקרה יוצא דופן שאולי לא היה צריך להרחיק את האילן מלכתחילה.

3. הביטוי של "כדרך שעשית בתוך שלך אף אני עושה בתוך שלי", מעורר קונוטציה למשנה בפרקי אבות (פ"ה מ"י): "ארבע מדות באדם האומר שלי ושלך זה מדה בינונית ויש אומרים זו מדת סדום שלי ושלך זה עם הארץ שלי ושלך זה חסיד שלי ושלך זה רשע". רמז יש כאן למחלוקת ר' יוסי וחכמים האם האומר שלי שלי ואעשה מה שארצה ברשותי האם זו מידת סדום או מידה בינונית כפי שסובר ר' יוסי.

4. הסיבה הניתנת בתוספתא היא "לא ניתנו שדות אלא לנטיעה". בדומה לכך בירושלמי הסיבה הניתנת היא: "כך משיב רבי יוסי לחכמים כמה דאית לכוון (=כמו שיש לכם) יישוב העולם בבורות אוף אנא אית לי (=אף אני יש לי) יישוב העולם באילנות" (בבא בתרא פ"ב ה"ד יג' ע"ג).

שתי סיבות אלו הן ספציפיות למקרה של אילן ובור, ולמרות דמיונם נראה שהקריטריון הכללי העומד מאחריהן הוא שונה. לפי התוספתא טוען בעל השדה שהזכות שלו בקרקע כוללת את נטיעת האילן וזוהי זכות בסיסית, כי זהו היעוד העיקרי של הקרקע, ולכן אינו צריך להתחשב בבעל הבור. לעומת זאת על פי הירושלמי טוען בעל האילן, שבהסתכלות חברתית כללית האילן עדיף מהבור. יתכן אמנם שמבחינת יעוד השטח אין הבדל בזכות בין בעל הבור לבעל האילן, אך מבחינת השיקול החברתי-כללי, שהוא השיקול שלפיו צריך לקבל החלטות, יש עדיפות לנטיעת האילן ולא לעשיית הבור. כיוון זה מתחדד בירושלמי, כאשר שמים לב שדברי ר' יוסי מובאים כתגובה לדעת ת"ק הסובר שהשיקול החברתי מעורר דווקא את עשיית הבור ולא את נטיעת האילן.

כלומר נטיעת החרדל או האילן וגם תוצאות מעשיו נשארים בשטח שלו. לכן במקרה של אילן שבו השורשים עוברים לשטח של חברו עיקרון זה אינו מתאים ויש צורך לתת סיבה ספציפית⁵.

ג. סיכום המקורות התנאיים

אם נשווה את שיטת ר' יוסי כפי שהיא מוצגת במשנה, לבין שיטתו על פי התוספתא, נבחין שיש כאן מחלוקת בהיקף שיטתו של ר' יוסי ביחס לחופש הפעולה שאנו מעניקים לשימושים בשדות. לפי התוספתא קיימת אפשרות לפעול "בתוך שלו" כל עוד מעשיו ותוצאות מעשיו מתבצעים בתוך שלו, ואינם "פולשים" לשדה שכנו. לפי המשנה גם כאשר רק מעשיו הם ברשותו, ותוצאות מעשיו מתרחשים בשדה חברו ופוגעים שם בחברו, רשאי הוא לעשות את שימושו. זאת כפי שראינו במקרה האילן והבור שבו רשאי בעל האילן לסמוך אילנו לשדה חברו למרות ששורשי האילן עתידים לפגוע בבור חברו.

ר' יוסי רואה את כל הדיון של נזקי שכנים כחופש פעולה הניתן לכל צד לפעול כאוות נפשו בתוך שלו, משום שהדבר המגדיר את תחום הפעולה הוא הרשות השייכת לאדם. בדומה לכך קיימת תפיסה שכל הלכות נזיקין תלויים ומוגדרים על פי הרשויות שבהן הנזק מתבצע.

רמז לכך⁶ ניתן לראות במכילתא:

ד' כללות היה רבי שמעון בן אלעזר אומר משום ר' מאיר בנזקין, כל מקום שיש רשות למזיק ולא לניזק פטור, לניזק ולא למזיק חייב בכל, לניזק ולמזיק אפי' מיוחדת כגון חצר של שותפין והפונדק, לא לניזק ולא למזיק כגון רשות אחרת, על השן ועל הרגל חייב, ועל השאר, מועד משלם נזק שלם ותם משלם חצי נזק.

(מכילתא דרבי ישמעאל מס' דנזיקין משפטים פרשה ד')

ד. אמוראים

1. מהמשנה עד רב כהנא

עד הדור החמישי באמוראים שבו מתייחס רב כהנא לדינו של ר' יוסי כאמירה כללית בנוקי שכנים, נראה שהתייחסו לדברי ר' יוסי כאמירה ספציפית ביחס לאילן ובור - שבמקרה זה כל אחד עושה בתוך שלו - ולא רואים בזה אמירה כללית שיכולה להתייחס גם למקרים אחרים שבו רשאי כל אחד לעשות כרצונו ברשותו.

מלבד העובדה שלא מצאנו התייחסות ישירה של האמוראים בירושלמי ובבבלי לדין זה⁷ (עד רב כהנא) ולא מצאנו מי שחלק על פסקו של שמואל כר' יוסי (בבא בתרא כה ע"ב), גם מתוך דבריהם הגובלים בנושא זה, ניתן להוכיח שסברו כך:

1. בדעת רבא, נראה באופן ברור שלא סבר שדברי ר' יוסי הם שיטה כללית, שהרי לשיטתו⁸ אנו עושים אפליה ברורה כלפי המזיק, שאפילו אם הוא קודם הוא צריך להרחיק כדי לא לפגוע אחר כך בשכנו: "איתמר, הבא לסמוך בצד המיצר אביי אמר סומך. רבא אמר אינו סומך". דעה זו היא קיצונית יותר מת"ק, שרק מתייחס לצורך להרחיק במקרה שהוא יזיק באופן ברור לדבר שכבר קיים, כלומר להרחיק את האילן מבור שכבר קיים בשדה חברו. על פי נוסח רש"י⁹ האפליה מגיעה לקיצוניות רבה עוד יותר. לפי הסבר רש"י אפילו אם

5. תפיסה זו הוראה אחדות בדברי התוספתא באה בניגוד לכיוונו של משה וייס במאמרו: "לשיטת ר' יוסי בהרחקה בשכנים" בר אילן י"ב עמוד 77-80, הוראה את הנימוק הכללי שהובא לגבי מקרה החרדל - והנימוק הספציפי המובא כאן במקרה של אילן ובור - כשתי גישות שונות בדעת ר' יוסי בתוך התוספתא.

6. ובצורה מפורשת נמצאים הדברים ב'אחרונים', כגון בברכת שמואל בבא בתרא סימן י"ג:

"וראיתי בכתב יד מו"ר קדוש ישראל זצוקלה"ה דדין מזיק שמדין שמירת גופו עליו או מדין חיוב שמירתו עליו, לא שייך אלא כשעשה מעשה לעשות בתוך של חברו, אבל הנך נסמכין שעושה בתוך שלו לעולם לא חשוב עושה מעשה בתוך של חברו..."

כלומר, על פי דברי ר' חיים מבריסק המצוטטים כאן כל חיובי הנזיקין נובעים מהגדרות התלויות ברשויות שבהן הם מתבצעים, ולכן בנוקי שכנים המתבצעים ברשותו שלו, איסורם וחיוב תשלום עליהם מצומצמים.

7. על נקודה זו העמידנו דוד עזריאל.

8. בבא בתרא יז ע"ב.

9. בבא בתרא יח ע"ב:

"אמר רב פפא: בלוקח, אי בלוקח, מאי טעמא דרבנן? ועוד, מאי טעמא דרבי יוסי? אפילו משרה וירקא נמי! אמר רבינא, קא סברי רבנן: על המזיק להרחיק את עצמו".

המזיק סומך את הדבר המזיק בהיתר, כאשר לא היה יכול להזיק לכולם - שעשה את בורו במרכז שדהו, ואחר כך מגיעה מציאות שבה הוא מזיק, בכל אופן עליו להרחיק. אמנם הגמרא מנסה לעשות אוקימתא כדי להתאים את דברי רבא לשיטת ר' יוסי¹⁰, אולם בפשטות העיקרון שעולה מדברי רבא אינו מתאים לעיקרון שקובע ר' יוסי אם נבין את אמירת ר' יוסי כאמירה כללית.

תפיסתו של רבא ביחס להלכות נזקי שכנים היא אם כן תפיסה עקרונית חדשה, הקובעת שהקריטריון המנחה הוא אפליה כלפי המזיק, מתוך עיקרון מניעת נזק בכל צורה אפשרית גם על חשבונו של המזיק. קריטריון זה מתווסף לקריטריונים שפגשנו עד כה: חופש הפעולה בשיטתו של ר' יוסי וקדימות בשיטת ת"ק.

2. דעת רב יוסף היא שיש להרחיק גם במקרה שבאים עורבים ומזיקים לאילנות בגלל מקיזי דם העובדים מתחת לאילנות (המוגדר ב'סתמא' כגרמא של גיריה¹¹). לפי פסק זה קשה לומר שהוא פוסק כר' יוסי המתיר לעשות בתוך שלו באופן עקרוני גם במציאות שזה יפגע בשכנו.

3. במישור אחר, הצעה זו משקפת גם את דעת התוספתא והירושלמי שהעניקו נימוק ספציפי¹² לדעת ר' יוסי במקרה זה. כפי שראינו, גם לדעת ת"ק המקרה של אילן ובור הוא מקרה מיוחד שהרי גם לדעת ת"ק צריך הוא לשלם פיצויים כאשר הוא קוצץ את האילן.

2. רב כהנא

אמר רב כהנא מודה ר' יוסי בגיריה¹³ (דיליה)¹⁴.

בקריאה ראשונית אנו רואים בדברים אלו של רב כהנא צמצום של דברי ר' יוסי למקרים מוגבלים שהם מקרים שאינם גיריה¹⁵, אך בעצם, דבריו קודם כל מרחיבים את דברי ר' יוסי. ההנחה הסמויה בדבריו של רב כהנא היא שמתייחסים לר' יוסי כאמירה כללית שאינה מצומצמת רק למקרה של אילן ובור. לא סביר לומר שרב כהנא בא להגביל את דברי ר' יוסי אם הם רק מתייחסים לאילן ובור, שהרי המרחב של מקרה ספציפי זה הוא מצומצם ולא יכול להכיל גם מקרים של גיריה. מסתבר לומר שכשם שהתייחס לדברי ר' יוסי כאל כלל עקרוני ולא כהתייחסות ספציפית של בור ואילן, כך שכאשר מביא את המקרה של גיריה הוא בא להציג עיקרון מסוים, ולא להתייחס למקרה פרטני.

מתוך הבנה שרב כהנא גם מחדש שדברי ר' יוסי הם אמירה כוללת, מסתבר שיש צורך טבעי להגיע לדברי רב כהנא. אם דברי ר' יוסי נאמרים ספציפית על המקרה של בור ואילן אזי דבריו הם כפשוטם, אך אם מרחיבים את דבריו לאמירה כללית צריך להגדיר מה מוגדר 'בתוך שלו' בכל מיני מציאויות. זאת במיוחד לאור העובדה שידועים לנו שני המקרים ברישא של משנת חרדל בהם ר' יוסי מודה לחכמים - כלומר, יש למצוא סיבה לכך שהכלל שלו לא נאמר שם.

רש"י שם: "בלוקח - אחר שעשה זה משרה בתוך שדהו או זרע שם חרדל מכר מחצה שדהו לאחר והלוקח זרע שם ירק או העמיד דבורים. אמאי מרחיק - הרי ברשות עשה. ועוד מאי טעמא דרבי יוסי - דלא פליג אלא בחרדל וטעמא משום דתרוייהו מזיקין הן וליפלוג נמי במשרה וירק. על המזיק להרחיק את עצמו - ואף על פי שמתחלה עשה ברשות".

10. בבא בתרא יז ע"ב: "ורבא אמר אינו סומך, ואפילו לר' יוסי דאמר: זה חופר בתוך שלו וזה נוטע בתוך שלו, הני מילי התם - דבעידנא דקא נטע ליתנהו לשרשיו דמזקי לה לבור, אבל הכא - אמר ליה: כל מרא ומרא דקא מחיית קא מרפית לה לארעא".

11. בבא בתרא כב ע"ב - כג ע"א: "רב יוסף הווי ליה הנהו תאלי דהו אתו אומני ויתבי תותייהו, ואתו עורבי - אכלי דמא וסלקי אבי תאלי ומפסדי תמר, אמר להו רב יוסף: אפיקו לי קורקור מהכא. א"ל אביי: והא גרמא הוא! א"ל: הכי אמר רב טובי בר מתנה, זאת אומרת: גרמא בניזקין אסור".

12. הירושלמי מקביל לתקופת הזמן המדוברת (עד דור חמישי). ידוע שפעמים רבות אנו רואים מחלוקת לכאורה בין התלמודים אך בעצם אלו הם מחלוקות בין הדורות הראשונים של האמוראים לבין הדורות האחרונים והסתמא דגרמא הבאים לידי ביטוי רק בתלמוד הבבלי. נקודה זו חוזרת במחקריו של אברהם גולדברג.

13. גיריה = חיצים.

14. הנוסח בחלק מכתבי היד בדף כב ע"ב הוא "גירי" ללא המילה דיליה/דידיה. לנוסח שלא גורס מילה זו יש הדגשה של מיקום ההתרחשות בניגוד לשימת הדגש על מעשהו של האדם.

15. מקרים נוספים של גיריה: ב"ב כב ע"ב, ב"ב כה ע"ב - כו ע"א, סנהדרין עז ע"ב, ב"מ קיז ע"א, (ב"ק כו ע"ב חולין טז ע"א).

סנהדרין עז ע"ב: "אמר רב פפא: האי מאן דכפתיה לחבריה ואשקיל עליה בידקא דמיא - גירי ידידיה הוא, ומיחיב. הני מילי - בכח ראשון, אבל בכח שני - גרמא בעלמא הוא".

בבא מציעא קיז ע"א: "הנהו בי תרי דהוו דיירי, חד עילאי וחד תתאי. איפחית מעזיבה. כי משי מיא עילאי - אזלי ומזקי לתתאי. (מי מתקן)? רבי חייא בר אבא אמר: העליון מתקן, ורבי אלעי משום רבי חייא ברבי יוסי אמר: תחתון מתקן... איני? והאמר רב אשי: כי הוינא בי רב כהנא הוה אמרין: מודה רבי יוסי בגירי דיליה! - דפסקי מיא והדר נפלי".

כבר עמד וויס במאמרו הנ"ל על כך שבכל הגמרות השימוש של גיריה הוא על ידי סתמא, וגם כשנראה שזה רב פפא זה הסתמא, ורב פפא רק אמר שחייב.

אמירתו של רב כהנא מובאת ללא נימוק וזאת משום שאמירתו נאמרת לא כחידוש אלא כהצהרה מובנת מאליה. יהיה אבסורד לומר שר' יוסי יחלוק גם במקרה של ירית חץ. לשון זו מזכירה את דברי הגמרא במסכת שבת: "מודה ר' שמעון בפסיק רישיה ולא ימות"¹⁶, כלומר הסיבה לדין נעוצה באמירה עצמה - ר' שמעון מודה כי זה אבסורד לומר שאדם שאומר שהוא מתכוון רק להוריד ראש לא מתכוון שימות, אלא ודאי שהדבר ייחשב ככוונה גמורה. גם כאן יהיה מגוחך לומר שהוא יורה חץ ומתכוון שיפעל רק בתוך שלו, כי רואים באופן ברור שהוא לא פועל בתוך שלו, זה עובר באופן מיידי לשטח של חברו.

נראה, שדברי רב כהנא לא מהווים צמצום או הגבלה של דברי ר' יוסי אלא מהווים הגדרה ברורה של דבריו כשהם נתפסים כאמירה כוללת. הגדרה של מה נחשב ברשותו של האדם ומה - כמו החץ - מקושר כל כך לרשותו של חברו עד שיחשב כאילו נעשה שם, וכפי מסביר היד רמ"ה (פרק ב' סימן קה):

מודי רבי יוסי בגיריה כגון דאזיל היזיקא משעת הנחתו או מעידן מעשה דעביד האי מזיק ברשותיה ואזיל היזיקא בלא עיכובא עד גבי הדבר הניק ומזיק ליה דכי האי גוונא על המזיק להרחיק את עצמו **דכמאן דעביד מעשה ברשותא דחבריה דמי**.

3. רבינא

בדבריו של רבינא בהמשך הגמרא (בבא בתרא כו ע"א) יתכן שנמצא כיוון אחר להגדרת דברי ר' יוסי:

דבי בר מריון בריה דרבינא כי הוה נפצי כיתנא, הוה אזלא רקתא ומזקא אינשי¹⁷. אתו לקמיה דרבינא, אמר להו: כי אמרינן מודה ר' יוסי בגירי דיליה - הני מילי דקא אזלא מכחו, הכא זיקא הוא דקא ממטי לה¹⁸.

לשיטת רבינא ר' יוסי מודה בגיריה רק כאשר הגיריה נעשה מכוחו של האדם¹⁹, כלומר יש כאן הגדרה שמצמצמת את הגבלת ר' יוסי וממילא מרחיבים את דברי ר' יוסי. אך מעבר לכך נראה שעל פי רבינא יש כאן כיוון אחר להסבר דברי רב כהנא. לפי תפיסה זו הדימוי של ירית החץ הוא כאירוע שמתבצע בו נזק ממשי - כלומר, ר' יוסי מודה כאשר המקרה הוא של אדם המזיק. למרות שישנם נזקים לגיטימיים בין שכנים הנובעים מעצם הגדרת המציאות, העובדה שיש כאן "אדם המזיק" הופך נזקים אלו ללא לגיטימיים, משום שיש כאן "שם מזיק" שהוא אירוע הנתפס במציאות ובעיני אנשים כנזק²⁰.

לפי תפיסה זו ר' יוסי הוא יותר כוללני, וכולל את כל המקרים של נזקי שכנים, חוץ ממקרה שבו אדם מזיק ממש - ואדם נחשב מזיק רק כאשר הוא מזיק בכוחו.

אם כן, ראינו עד עתה שלוש גישות בדברי ר' יוסי:

16. שבת קלג ע"א: "אביי ורבא דאמרי תרווייהו: מודה רבי שמעון בפסיק רישיה ולא ימות".

17. = היו מנפצים פשתן והיה הולך (הפסולת) ומזיק לאנשים.

18. = כאן הרוח הוא המביאו.

19. גם מר בר רב אשי השואל שאלה על רבינא: "מתקיף לה מר בר רב אשי מאי שניא מזורה ורוח מסייעתו?" נראה שחולק על מה מוגדר כוחו ולא על עצם הדרישה לכוחו, כמו שסובר רש"י ("ואף על פי שהרוח מסייעתו חשיב ליה עושה מלאכה אלמא גירי דיליה ניהו"), בניגוד לראשונים אחרים (כגון תוס' ד"ה "זיקא": "ויש לאמר דגמרא לא סבר לה כרבינא דרבינו תם פוסק כמר בר רב אשי...") לפיכך מסתבר שאמוראים אלו חולקים על הסוגיה בדף כב: המציגה באופן פשוט מקרה של גרמא של גיריה כלומר מקרה של גיריה אך הדבר לא נעשה מכוחו אלא באופו עקיף: "לימא, מתניתין דלא כר' יוסי, דאי ר' יוסי, הא אמר: זה חופר בתוך שלו וזה נוטע בתוך שלו! אפילו תימא ר' יוסי, הא אמר רב אשי, כי הוינן בי רב כהנא הוה אמר: מודי רבי יוסי בגירי דידיה, ה"נ זמנין דבהדי דמנח ליה יתבא בחור וקפצה. והא גרמא הוא! א"ר טובי בר מתנה, זאת אומרת: גרמא בניזקין אסור".

אמנם יש לזכור שהתשובה של רב טובי לגבי גרמא בניזקין היא מדור שלישי וקודמת לתשובת הגמ' לגבי כך שהמשנה היא מקרה של הגיריה ולכן במקור לא נאמר הדין של גרמא בהקשר של עיניני גיריה ראה וויס עמוד 85.

20. זוהי כנראה גישה בה דוגל הרמב"ן כפי שאפשר לראות מדבריו. בדף כו ע"א ד"ה "הא דאמרינן": "והרי הוא מזיק ומצווה להרחיק את עצמו אפילו להפסיד כל מה שיש לו ולא יפסיד חברו פרוטה?... מקצת המפרשים: כיון שיש לחברו היזק ממנו ולרבנן צריך להרחיק אף אתה הרחק לפניך משורת הדין... ואמר ליה כיון שאיני חייב להרחיק איני קוצץ... ואין פירוש זה כלום... וצריך להרחיק מן הדין". אם דבר מוגדר כנזק אין להשאיר בזה מקום לשיקולים תועלתניים של איוון אינטרסים אלא הכל מהווה נזק.

ובדף כב ע"ב: "והא דאמרינן והכא נמי זימנין דבהדי דמנחא ליה קפצה, שמא מיניה דכל דאית ביה צד דגיריה מסלקין ליה..." אפילו אם אין גיריה ממש אלא צד של גיריה מאחר וזה מוגדר כאירוע שמעלה אסוציאציה של גיריה גם בזה ר' יוסי יודה, כלומר הכל תלוי בצורה בה רואים את האירוע ולא אם במציאות זה גיריה או לא.

תוספתא (הירושלמי, והאמוראים עד דור חמישי): ר' יוסי טוען שמותר לעשות בתוך שלו רק כאשר גם התוצאה של מעשיו מתרחשים בתוך שלו.

משנה (ורב כהנא): ר' יוסי טוען שמותר לעשות בתוך שלו גם כאשר המעשה נעשה בתוך שלו, והתוצאות כבר לא בתוך שלו.

רבינא: ר' יוסי טוען שמותר לעשות בתוך שלו גם כאשר המעשה אינו בתוך שלו כל עוד אין זה נזק מכוחו הישיר.

4. סתמא דגמרא

הסתמא דגמרא על פי דיוק בדברי רבינא מרחיב עוד יותר את דברי ר' יוסי:

אמר רבינא קא סברי רבנן על המזיק להרחיק את עצמו מכלל דר' יוסי סבר על הניזק את עצמו... אלא לעולם ר' יוסי נמי על המזיק... וסבר ר' יוסי על המזיק להרחיק את עצמו והתנן ר' יוסי אומר... שזה חופר בתוך שלו וזה נוטע בתוך שלו אלא לעולם ר' יוסי על הניזק סבירא ליה, ולדבריהם דרבנן קאמר להו: לדידי על הניזק להרחיק את עצמו, ואפי' משרה וירקא לא בעי רחוקי. (בבא בתרא יח ע"ב)

בדברי ה'סתמא' יש שינוי בתפיסת דברי ר' יוסי. אם עד עכשיו סברנו שדעתו של ר' יוסי היא מתן חופש פעולה של הצדדים לעשות כרצונם כל עוד האדם פועל בשטח שלו, לפי ה'סתמא' יש דרישה מהניזק להרחיק - כלומר, העיקרון על פיו אנו פועלים כדי לאזן את צרכי הצדדים הוא שבכל מקרה של מתח בין הצדדים, באופן עקרוני הניזק, הנפגע, הוא זה שצריך להתרחק. אם עד עכשיו היה צורך להגדיר את המזיק כפועל בתוך שלו בכדי לבסס את ההיתר שלו לסמוך, לפי גישה זו אין צורך בכך משום שהעיקרון הוא שהניזק מתרחק.

ראינו אם כן במהלך הדורות תהליך של צמצום בדברי ר' יוסי: מהמשנה, בתוספתא, בירושלמי ובאמוראי בבל עד דור רביעי - ואחר כך הרחבה של דבריו: רב כהנא-רבינא-סתמא'.

טווח הקצוות שאנו מוצאים בדברי האמוראים ביחס לשאלת הפתרון למתח של נזקי שכנים הוא גדול ביותר: מצד אחד אנו רואים את דעתו של רבא על פי הסבר הגמרא המרחיבה את דעתו עד כדי כך שטוען שעל **המזיק** להרחיק את עצמו גם אם סמך בהיתר, ומצד שני דעת הסתמא דגמרא בדברי ר' יוסי הדורשת **מהניזק** להתרחק בכל מציאות שהיא, ללא התחשבות בזכויותיו.

ה. גאונים

רב שרירא גאון מתחיל תהליך של צמצום של דברי ר' יוסי. בניגוד לפשט המשנה שבו יש מקרים בהם ר' יוסי מודה ויש מקרים בהם הוא חולק, סובר רב שרירא שר' יוסי **מסכים** לכל המשנה, בניגוד גמור לסתמא דגמרא הטוענת שכל המשנה היא **בניגוד** לדעתו של ר' יוסי ודבריו הם רק לשיטת ת"ק. דבריו נובעים מתוך מגמתו של ר' שרירא להראות כיצד ר' יוסי מתאים גם לכל הפרק:

והלן דתנן עד הכא, בגפת זזבל ומלח וסיד וסלעים... וכולהון אילין מידאני גיריה אינון, דהא מעידן מעשה מטי היזקא ומודי בהון ר' יוסי²¹.

עוגן מסוים לדבריו מוצאים בדברי ה'סתמא' דגמ' בדף כב ע"ב שם מציגה ה'סתמא' שאלה האם משנת הרחוקת הסולם מהשובך היא בניגוד לשיטת ר' יוסי. ההנחה של השאלה היא שר' יוסי אמור להסכים לכל משניות הפרק כל עוד הוא אינו חולק במפורש ולכן גם במשנה זו הוא אמור להסכים אלא שהדין במשנה אינו מתאים לשיטתו.

הדרך להציג כך את הפרק ואת דעת ר' יוסי היא מתוך הרחבה של המושג גיריה: לפי הסברו גיריה מורחב לכל מציאות שבו נמצא המזיק באופן ממשי בתמונת הנזק. בצורה מפורשת הדברים מובאים בציטוט של ר"ח בתוספות ישנים: "שהמזיק בעין בשעת ההיזק". אם גיריה מורחב, ממילא המקרה של אילן ובור הוא המקרה היחיד בו הנזק נוצר אחר כך, ובעצם יש כאן חזרה למגמה שאינה רואה בדבריו של ר' יוסי כלל אלא מקרה פרטי.

21. גנזי הגאונים, פרק לא יחפור, עמ' רעז: מצטט תשובות הגאונים אסף סימן לב עמ' קצז-ט.

ו. ראשונים

1. חכמי ספרד

באופן עקרוני היסוד הזה שחידש רב שרירא גאון - הסכמת ר' יוסי למשניות - התקבל²² אצל חכמי ספרד, אולם הגדרות שונות למושג גיריה גרמו לכך שהיה צורך למצוא נימוקים נוספים לכך שר' יוסי יסכים לכל משניות הפרק ודעתו תשאר מצומצמת.

הר"י מיגש הגדיר את גיריה כעניין של הגדרת זמן - שיש מעבר מידי מביצוע הפעולה לנזק שנוצר, כמו בחץ שאין נתק בין עשיית הפעולה לזמן שבו החץ פוגע במשהו²³. לפי שיטתו היה צריך הר"י מיגש להסביר מדוע במקרה של בניית כותל צמוד לכותל צריך להרחיק הרי הנזק לא מתבצע באופן מיידי: "אבל הכא דהיזקא דקא מטי לכותל דחבריה לאו מהאי כותל גופיה הוא דמטי... ליכא למימר גיריה..." לכן הוא מסביר "...דכיון דכותל מעלי ליה דושא מכי בנייה חבריה להווא כותל דיליה הוא ליה כמאן דאחזיק בהנהו ד' אמות דסמיכי ליה לעניין דושא וקננהו להא מילתא..." (דף כב ע"ב ד"ה "לימא"). כלומר, בבניית כותל יש סוג של קניין של האזור סביב הכותל ומסיבה זאת צריך השני להרחיק את כותלו.

באופן אחר מסביר **העיטור** (אות מ' מודעה/מחאה סימן תשנח-תשסט) שר' יוסי מודה לשאר המקרים במשניות משום שנובעים מדין ממון המזיק: "ומסת' דכולהו הנך דתנינן בכוליה פירקין משום ממוןא הוא שמזיק ממון חברי", ולא קשורים לדיני הרחקות בנוקי שכנים.

בראב"ן (בחלק שו"ת א', א) אנו מוצאים שבחלק מהמקרים ר' יוסי מודה בגלל שיש בהם נזק לרבים שביחס אליהם הקריטריונים הם שונים:

וכן מרחיקין את האילן מן העיר לא פליג ר' יוסי אף על גב דליכא גיריה, ולא הגרמה בנוזקין מיד, משום היזקא דרבים מודה דעל המזיק להרחיק... והא דתנן מרחיקין את הנבילה... ולא הווי גיריה אפילו הכי לא פליג ר' יוסי עלה משום דהוי היזקא דרבים...

2. שיטת הרא"ש

הרא"ש²⁴ בתשובותיו סובר שר' יוסי מודה כשהנזק הוא גדול²⁵, או כאשר אין יכולת לניזק להרחיק את עצמו. צמצומים אלו שהם צמצומים מאוד נרחבים בדעתו של ר' יוסי אינם מופיעים בגמרות ובגאונים לפניו ואינם נובעים מפרשנות של טקסט מסוים. יש לברר - מניין שאב הרא"ש את ההשראה או את הכח הפסיקתי לפסוק כך? נראה שהיתה לרא"ש הנחה מקדימה שעל בסיסה קבע הרא"ש את ההלכות הללו - ואנו אכן מוצאים אמירה מפורשת של הרא"ש לגבי הנחה זו:

כי דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום והקפידה התורה שלא יעשה אדם בתוך שלו דבר הגורם היזק לחברו... ולהכי דקדקו הגאונים לומר שר' יוסי מודה בכל ההרחקות דמתניתין כדי להחמיר בהרחקות.

אנו רואים כאן שתפיסתו של הרא"ש היא להחמיר בכל הקשור לנזקים בדיני הרחקות, ושהוא אף מודע למהפך הפרשני שהוא עושה²⁶ בגמרא. הרא"ש אף טוען שגם לגאונים היתה הנחה מקדימה של רצון לצמצם את ר' יוסי, משום רצונם להחמיר בהרחקות. הנחה זו שעל בסיסה הם פירשו את הגמרות, היא ההנחה שהוא עצמו מאמץ וממשיך בפרשנות, מעבר למה שעשו הגאונים:

דלא קאמר ר' יוסי אלא בבור ואילן... משום דסתם בור הוא מים מכונסין ובקל יכול הניזק לסלק עצמו... וגם לא נפיש היזקא כולי האי.

22. בניגוד לשיטת רש"י בדף כב ע"ב שסובר שיתכן שר' יוסי חולק על משניות נוספות, "וטובא מילי איכא במתניתין דודאי לאו כר' יוסי" (ד"ה "לימא") וזאת בהתאם לשיטתו שהגדרת גיריה הוא נוכחותו של האדם המזיק בשעת הנזק, הגדרה מאוד מצמצמת ביחס למקרים המופיעים במשניות.

23. שיטת הרמב"ן מוסיפה לעניין המיידיות גם את נוכחות המזיק כפי שביטאו הגאונים.

24. שו"ת הרא"ש כלל ק"ח אות י. פסקו שונה בכך שאינו מגיב למקרה שבפרק אלא ניצב מולו אתגר של הלכה למעשה ולכן מרחיב את המגמה של צמצום דברי ר' יוסי כמה שיותר.

25. בדרך זו מצאנו גם אחד מבעלי התוספות - הריצב"א המצוטט בהגהות מיימוניות (פרק י' אות ד) הטוען שדברי ר' יוסי מצומצמים רק לדברים שהם עיקר ישובו של עולם, ולא מדברים בהיקף כללי: "דלאו לכל מילי אמר ר' יוסי על הניזק להרחיק עצמו אלא בדברים שהם עיקר ישוב או דירה או תשמיש... אבל אם לא היה המעשה של מזיק עיקר ישוב אפילו ר' יוסי מודה דעל המזיק להרחיק עצמו".

26. אין כאן סתירה בין דעת הרא"ש לדברים הכתובים בגמרא. הוא מתייחס למקרים שאינם מפורשים בגמ' ולפי דרכו מעניק פרשנות מסיימת לדברי הגמרא האחרים.

ז. אחרונים

1. המשך הצמצום - הט"ז

גם בין האחרונים מצאנו המשך של מגמה זו בשיטת הט"ז (בשו"ע סימן קנה סעיף לב) המצמצם את דעתו של ר' יוסי, המאפשרת עשיית נזק, למקרים בו הניזק עשה דבר שלא כהוגן:

דדוקא בקלקול זרע זורע אמרינן שאותו שזרע תחילה עשה קצת שלא כהוגן שלא היה לו לסמוך סמוך למיצר ממש דשמא ירצה גם חברו לזרוע ויכרחו להרחיק ואין זה מן הראוי... מה שאין כן גבי כותל שדרך העולם להעמיד הכותל על סוף הגבול.

2. נזקים כחלק ממערכת החיים של שכנים

תפיסה אחרת בין האחרונים ניתן לראות בדברי 'נתיבות המשפט' (סימן קנה). על פי תפיסתו הלכות שכנים הם חלק ממערכת החיים הסדירה, וגם נזקי שכנים הם חלק ממערכת זו. החיים במהותם כוללים מתחים שונים בין השכנים, שבו אחד פוגע בשני לפעמים, ולא לכל פגיעה כזו מתייחסים כנזק ולכן אין מגמה לצמצם את פעולותיו של המזיק:

אבל הכא²⁷ לא רצו חכמים ליתן שיעור הרחקה כל כך כיון דתדיר הוא ואילו היו מרחיבין השיעור לא היה אפשר לידור בבית כלל ונתנו שיעור מה שאפשר שלא יזיק על ידי שמירה... (ס"ק א)

כלומר בשימושים תדירים אנו מנסים לאפשר כמה שיותר מרחב.

אבל הני דחשיב ב' לא יחפור הוא באופן דכשיתחייב לשלם ההיזק אין אפשרות לו לעשות תשמיש זה ברשותו כלל ויתבטל תשמיש זה מרשותו, כיון דאי אפשר כלל בעשיה ובשמירה בביטול רשות לא חייביה רחמנא... ומשום הכי סובר ר' יוסי בב"ב דעל הניזק להרחיק דמאי תימא יבטל רשות המזיק?! יבטל רשות היזק... (ס"ק יח)

גם כאן האינטרס הוא לשמור על מערכות החיים הרגילות כמה שיותר ואנחנו פוטרים את המזיק מתשלום או מהצורך להרחיק כדי לא לבטל את השימושים הרגילים בשטחו.

ניסוחים דומים אנו מוצאים גם בדברי 'אבן האזל' (שכנים י' ה):

ונמצא דהחילוק בין גירי דיליה ובין היכי דליכא גירי דיליה הוא, דהיכי דליכא גירי דיליה סבר ר' יוסי דניזק ומזיק שוים לגבי זכות תשמיש, אבל בגירי דיליה יש להניזק זכות תשמיש ואין להמזיק זכות....

גם כאן האינטרס הוא להעניק לכל אחד את מלוא זכויותיו בשטחו, ולפי דבריו גיריה הוא לא ביטוי של נזק אלא קשור לאיזון הזכויות של הצדדים.

27. -בתנור בבית.

וכן ב'חזון אי"ש':

נראה דעניין קביעות ההרחקות נמסרה לחכמים, כי לעולם אין שימושי בני אדם מצטמצמים כל אחד בחלקו... ונצטוונו שחכמים ישקלו הדברים כפי הראוי והנכון לפי טבע העולם... (ב"ב סימן יא ס"ק א)

ואמנם עניין נזקי שכנים תלוי לפי ישוב העולם, וכל שעל המזיק קשה הזהירות ביותר ואם אנו מחייבים אותו בכך אנו מקפחים את ישובו בעולם, אז אין אנו חושבים זה לנזק אלא זהו ישובו של עולם. (ב"ב סימן יא ס"ק ב)

סיכום

ראינו תהליכים שונים ומנוגדים במהלך הדורות בהבנת דברי ר' יוסי, הבנות הנובעות ממניעים טקסטואליים וממניעים ערכיים של תפיסות עולם שונות: מאמירה כללית של דבריו כפי שניתן להבינם בפשט המשנה אל הבנתם של האמוראים בדורות הראשונים כאמירה ספציפית המתמקדת בדין אילן ובור; ומאמירה ספציפית זו שוב לאמירה כללית בהלכות נזקי שכנים בדברי רב כהנא וסתמא דגמרא. לבסוף ראינו צמצום נוסף של דבריו של ר' יוסי ביחס להלכות שכנים בדבריהם של הגאונים וחלק מהראשונים והאחרונים.

במקביל, מתוך הסתכלות פרספקטיבית על המתייחסים לסוגיה יכולים אנו לראות בכל רובד ורובד גישות שונות של התייחסות למתח אותו הצגנו מתחילה. ת"ק ור' יוסי; גישות שונות בדברי האמוראים: דעת רבא מול הסבר ה'סתמא' את דברי ר' יוסי; הרא"ש והיד רמ"ה²⁸; ואף בדורות האחרונים ה"י וה'נתיבות'. בכל רובד באים לידי ביטוי האפשרויות השונות למצוא את האיזון הנכון בין זכותו של האדם להשתמש ברשותו לבין חובתו לא לפגוע בזולתו, שהם היסודות של הלכות נזקי שכנים.

28. הובא בעמ' 375.